ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΙΑ' ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ
ΚΑΣΤΡΟ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ, 23-26 ΙΟΥΛΙΟΥ 1998

ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΩΤΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΤΒΑ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΤΒΑ

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

24 Ιουλίου 1998

Πρόεδροι: Χρύσα Μαλτέζου και Μίλτος Χατζόπουλος

Προσφώνηση κ. Αλέξανδρου Καλλιγά, προέδρου του Μονεμβασιώτικου Ομίλου

Προσφώνηση κ. Ασπασίας Λούβη, διευθύντριας του ΠΤΙ. ΕΤΒΑ

Χρήστος Μπουλώτης: **Καράβια και λιμάνια στο προϊστορικό Αιγαίο**

Ν. Μερούσης: **Μινωική Κρήτη και νησιά βορείου Αιγαίου: θαλάσσια επικοινωνία και εμπορικές επαφές στη 2η χιλιετία π.Χ.**

Λ.Δ. Στεφανή: **Το οδικό σύστημα της ρωμαϊκής Βέροιας και η επικοινωνία με τις γειτονικές πόλεις**

Αργύρης Πετρονώτης: **Αρχαίαι οδοί και παλαιοί δρόμοι: διαχρονικές διαδρομές (Παραδείγματα από την Αρκαδία)**

Γ.Α. Πίκουλας: **Από την άμαξα στο υποζύγιο και από την οδό στο καλντερίμι (Δρόμοι και μεταφορές στο Βυζάντιο και την Τουρκοκρατία)**

Joseph Alchermes: **Continuity and Change in Pre-Modern Patterns of Communication: the Case of Northwest Peloponnesos**

Lita Diacopoulos – T.E. Gregory: **Trade and Communication in the Development of Local Settlement Systems: the Example of Northern Kythera**

Γιάννης Κίζης – Μανώλης Βουρνούς: **Οι βίγλες της Χίου, μεσαιωνικό τηλεπικοινωνιακό δίκτυο του νησιού**

Νίκος Μπελαβίλας: **Φάροι και φωτεινά σήματα για τη ναυτιλία στο Αιγαίο (15ος-19ος αιώνας)**

Συζήτηση

Πρόεδροι: Ασπασία Λούβη και Διονύσης Ζήβας

Anna Talysina: **Naval Communications between Venice and the Black Sea Region: the Organization of the Galley Convoy, 1359**

Χάρις Καλλιγά: **Γεράκια στην Πόλη, άλογα στον Μυστρά, γουρούνια στο Κάστρο: Μονεμβασία 1487**

Ιόλη Βιγγοπούλου: **Νίκανδρος Νούκιος, ένας κερκυραίος περιηγητής του 16ου αιώνα**

Φ. Μπαρούτσος: **Το κρητικό κρασί πέρα από το Γιβραλτάρ. Παραγωγή, μεταφορά και φορολόγηση κατά το 16ο αιώνα**

Δημ. Αποστολόπουλος: **Επιστολογραφικές επικοινωνίες και «μεταφορές» ιδεών στον ελληνικό 17ο αιώνα**

Συζήτηση

25 Ιουλίου 1998

Πρόεδροι: Αγγελική Λαΐου και Σπύρος Ασδραχάς

Ν.Ε. Καραπιδάκης: **Οδωνυμικά, σχέδια πόλεων, αστικές επικοινωνίες και αστικές καταστάσεις: το πέρασμα από το συνοικισμό στην πόλη**

Πύρρος Θώμος: **Μοσχόπολη. Εμπορικές και πολιτιστικές σχέσεις της με τον κόσμο**

Κατερίνα Παπακωνσταντίνου: **Βαλκάνιοι έμποροι στην Κεντρική Ευρώπη το β' μισό του 18ου αιώνα. Η περίπτωση της οικογένειας Πόνδικα**

Andreas Heimedach: **Transport and Communication to Trieste and Rijeka from 1700 to 1850**

Ελεονώρα Σκουτέρη-Διδασκάλου: **«Το παρόν σας εγχειρίζεται από τον ως άλλον εμέ...». Γράμματα, όνειρα, καθρέφτες, νερά, πουρνάρια και κυρατζήδες στα μονοπάτια της ξενιτιάς**

Κωνστ. Φαρμακίδης: **Καραβοκυραίοι και πραγματευταί της νήσου Σύμης κατά το 18ο και 19ο αιώνα**

Συζήτηση

26 Ιουλίου 1998

Πρόεδροι: Χάρις Καλλιγά και Νίκος Καραπιδάκης

Ηρακλής Παναγούλης: **Οι δρόμοι της Πελοποννήσου κατά τη δημιουργία του Ελληνικού Κράτους**

Γιώργος Νικολάου: **Η αποτύπωση του οδικού δικτύου της Στερεάς Ελλάδας και της Εύβοιας από τους τοπογράφους-χαρτογράφους του γαλλικού στρατού, 1832-1850**

Κ.Β. Καρανάτσης: **Παρόδιοι σταθμοί (χάνια) και χερσαίες επικοινωνίες στον ορεινό χώρο το 19ο αιώνα**

Ζέτα Παπαγεωργοπούλου: **Καταγραφή της υποδομής των επικοινωνιών και μεταφορών στο σημερινό νομό Κιλκίς: Ο ταγματάρχης του Μηχανικού Νικόλαος Θ. Σχινάς οδοιπορών στην περιοχή (1881-1885)**

Λένα Γουργιώτη – Σταυρούλα Κυρίτση: **Στοιχεία για επικοινωνίες – τόπους συνάντησης. Θεσσαλία 19ος-α' μισό 20ού αιώνα**

Ευφροσύνη Ηγουμενίδου: **Επικοινωνίες και μεταφορές στην προβιομηχανική Κύπρο**

Andriette M. Stahl-Schoorel: **The Phenomenon of Whistled Speech in Greece and Turkey**

Συζήτηση

Σύνοψις και συμπεράσματα

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Χρύσα Μαλτέζου, διευθύντρια, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας
Σπύρος Ασδραχάς, διευθυντής ερευνών, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Professeur associé à Paris I
Διονύσης Ζήβας, αντιπρόεδρος Δ.Σ., Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ
Σπύρος Κακλαμάνης, Μονεμβασιώτικος Όμιλος
Χάρις Καλλιγά, διευθύντρια, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη και Μονεμβασιώτικος Όμιλος
Αγγελική Λαΐου, Ακαδημία Αθηνών και Πανεπιστήμιο Χάρβαρντ
Ασπασία Λούβη, διευθύντρια, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ
Μίλτος Χατζόπουλος, διευθυντής, ΚΕΡΑ/ΕΙΕ

ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΕΣ

Αποστολόπουλος Δημ.
Alchermes Joseph
Βιγγοπούλου Ιόλη, επιστημονική συνεργάτης ΚΝΕ/ΕΙΕ
Βουρνούς Μανώλης, αρχιτέκτων
Γουργιώτη Λένα, αρχαιολόγος-λαογράφος
Gregory T.E.
Diacopoulos Lita
Heimedach Andreas
Θώμος Πύρρος, Prof. Dr.
† Irmscher Johannes, Professor Dr. sc. phil.
Καλλιγά Χάρις
Καρανάτσης Κ.Β., Δρ. ιστορίας, ερευνητής
Καραπιδάκης Ν.Ε., αναπληρωτής καθηγητής
Κίζης Γιάννης, αρχιτέκτων, επίκουρος καθηγητής ΕΜΠ
Κυρίτση Σταυρούλα, φιλόλογος, ερευνήτρια ΛΕΜΛ
Μερούσης Νίκος, Δρ., αρχαιολόγος
Μπαρούτσος Φώτης, μεταπτυχιακός φοιτητής, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
Μπελαβίλας Νίκος, Δρ., ερευνητής, Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος ΕΜΠ
Μπουλώτης Χρήστος, σπουδαστής ιστορίας, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris
Νικολάου Γιώργος

Παναγούλης Ηρακλής
Παπαγεωργοπούλου Ζέτα, φιλόλογος-λαογράφος
Παπακωνσταντίνου Κατερίνα, ιστορικός
Πετρονώτης Αργύρης, Δρ., αρχιτέκτων
Πίκουλας Γ.Α., δ.Φ., ΚΕΡΑ/ΕΙΕ, εκδότης περ. *Ηόρος*
Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου Ευφροσύνη, επίκουρος καθηγήτρια Λαϊκής Τέχνης, Πανεπιστήμιο Κύπρου
Σκουτέρη-Διδασκάλου Ελεωνόρα, κοινωνική ανθρωπολόγος
Στάθη-Shoorel Andriette, Δρ.
Στεφανή Λ.Δ.
Talysina Anna
Φαρμακίδης Κωνσταντίνος, οδοντίατρος, ερευνητής

Ο λόγος ως μέσο επικοινωνίας. Μικρά ταξιδιωτικά λεξικά του 15ου-17ου αιώνα

Εισηγήτρια: Ιόλη Βιγγοπούλου

Το ταξίδι παραμένει ανά τους αιώνες μία εμπειρία προσωπική, η οποία αποτελεί ταυτόχρονα αυτοσκοπό, αλλά και εκπληρώνει αναγκαιότητες ή υποχρεώσεις μέσα από μια διαδικασία μετάβασης από το «οικείο και ασφαλές» στο «ανοίκειο-ελκυστικό και ανασφαλές». Η συναισθηματική σχέση του ανθρώπου με το ταξίδι, λέει κάπου ο Κ.Θ. Δημαράς είναι τρίσημη: Στο πρώτο στάδιο ο οραματισμός, η μέθη, έξω από την πραγματικότητα. Στο δεύτερο στάδιο η εμπειρία και το συντριπτικό άθροισμα των μικρών συνεχών ενοχλήσεων. Στο τρίτο στάδιο οι αναμνήσεις και το χρονικό. Αν οι ενοχλήσεις υπερβούν ένα ανεκτό όριο, που ποικίλλει κατά άνθρωπο και κατά περιστάσεις, τότε δημιουργείται η απογοήτευση, που είναι τόσο πιο δυνατή, όσο ισχυρότερα ήταν τα αίτια που οδηγούσαν προς το ταξίδι[1].

Την εποχή των ανακαλύψεων και των πρώτων μαζικών ριψοκίνδυνων μετακινήσεων, το 15ο και το 16ο αιώνα δηλαδή, από τη στιγμή που ο ταξιδιώτης ενστερνιζόταν τη διαδικασία του ταξιδιού, ολόκληρη η μέχρι τότε συμπεριφορά του μεταβαλλόταν. Οι οπτικές παραστάσεις που εναλλάσσονταν συνεχώς, οι περιβαλλοντικές συνθήκες μαζί με τις ατέλειωτες ώρες περισυλλογής και σκέψης που εμπεριέχονταν τόσο στα θαλάσσια ταξίδια όσο και στις χερσαίες μετακινήσεις, επέτρεπαν ή και υποχρέωναν τον ταξιδιώτη να αντιμετωπίσει και να δεχθεί διαφορετικά τόσο τον εξωτερικό κόσμο όσο και τον ίδιο του τον εαυτό. Οι αντοχές του όμως είχαν κάποια όρια. Ο στόχος ήταν πάντα αρκετά μακρινός για να υπομείνει όλες τις αντίξοες συνθήκες που προηγούνταν. Ο περίγυρος ασφάλειας είχε χαθεί. Καλούνταν να αντιμετωπίσει καταστάσεις, συνθήκες και προβλήματα πρωτόγνωρα. Πολλά τα υπερπηδούσε εύκολα, πολλά όμως δεν τα άντεχε όχι μόνο προς στιγμήν, αλλά τα θυμόταν και μετά. Αυτά λοιπόν κατέγραφε όχι μόνο στη μνήμη του, αλλά και στο γραπτό του μέσω του οποίου και μετέτρεπε το γεγονός σε διαχρονική υπενθύμιση.

Τι συναντούσαν οι ταξιδιώτες των χρόνων εκείνων στο ταξίδι; Συνθήκες υλικής ζωής μόλις ανεκτές, τροφή μόλις ανεκτή, ανθρώπους με τους οποίους δεν μπορούσαν να συνεννοηθούν. Οι εικόνες που είχαν σχηματίσει από τη θεωρητική γνώση που απέκτησαν για το χώρο, δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα που συναντούσαν. Ακόμα και αν ήταν καλύτερες οι εικόνες αυτές, από τη στιγμή που δεν ήταν αυτό που προσδοκούσαν, έπεφτε άμεσα η θερμοκρασία του ενθουσιασμού. Ύστερα υπήρχαν και οι έντονες απογοητεύσεις: οι ατυχίες του ταξιδιού, η θρησκευτική διάσταση, η αντίθεση συμφερόντων και όσα άλλα τυχαίνει να χωρίζουν τους ανθρώπους σε όλες τις κοινωνίες, με πρωταρχικό, ανυπέρβλητο, σχεδόν εμπόδιο τη διαφορετική ανά τόπους γλώσσα. Ο λόγος λοιπόν αποτελούσε πάντα για τους αποτολμούντες ένα μακρινό ταξίδι το κυρίαρχο πρόβλημα, τη σιδηρόφραχτη θύρα επικοινωνίας, για την οποία όμως και αναζητούσαν το κλειδί.

Στα χειρόγραφα ημερολόγια ταξιδιού του 15ο αιώνα και στα πρώτα έντυπα προσκυνητικά χρονικά, έως τον προχωρημένο 17ο αιώνα, διαβάζουμε – σε μερικά από

τα πιο έγκυρα, όσον αφορά προσωπικές εμπειρίες του ταξιδιώτη-συγγραφέα και όχι αντιγραφές ή φανταστικές μαρτυρίες – συστηματικές πληροφορίες και καθοδηγήσεις προς τους ταξιδιώτες-προσκυνητές κυρίως[2]. Παρά το άρτια οργανωμένο ταξίδι που επεφύλασσε αιώνες τώρα η Γαληνοτάτη Δημοκρατία, έχοντας ρυθμίσει με εξαιρετικό τρόπο όλες τις απαραίτητες διευθετήσεις για τη μετακίνηση εκατοντάδων προσκυνητών που έφευγαν από το λιμάνι της[3], κεφάλαια ολόκληρα αφιερώνονταν από τους επιμελέστερους προσκυνητές-συγγραφείς, ώστε να μεταδώσουν την εμπειρία τους στους επόμενους και ταυτόχρονα να προσελκύσουν με την πρωτοτυπία τους αναγνώστες[4]. Εκτός από την προετοιμασία του σώματος και της ψυχής, απαιτούνταν ενδυνάμωση της εγκράτειας, της διακριτικότητας, της μετριοπάθειας, της σύνεσης, της καλοπροαίρετης διάθεσης, και δύο πουγγιά: «ένα γεμάτο φλουριά και ένα γεμάτο υπομονή»[5]. Ακολούθως καταχωρούσαν, σχεδόν με μία αγωνία να μην ξεχαστεί τίποτα, αναλυτικότατες πληροφορίες και διευκρινίσεις για τα εφόδια και τις προτιμητέες ή οικονομικότερες αγορές που όφειλαν να κάνουν κυρίως στη Βενετία, καθώς και στα άλλα μεγάλα λιμάνια της θαλάσσιας διαδρομής[6]. Ποικίλες παροτρύνσεις και αναλυτικές συμβουλές, λεπτομερείς απαριθμήσεις για τα αντικείμενα, τα προληπτικά φάρμακα, τα σκεύη, τα λευκά είδη, τα εδώδιμα, τις προμήθειες όλων των ειδών· επιταγές για τον κατάλληλο ρουχισμό, κανόνες συμπεριφοράς και συνύπαρξης με τους άλλους συνταξιδιώτες ή συνοδίτες, πρακτικές οδηγίες για τις αντιξοότητες και τις δοκιμασίες που τους επεφύλασσε το πολύμηνο ταξίδι, αλλά και οδηγίες για τη μεθοδολογία της επιτόπιας έρευνας και της συγκέντρωσης στοιχείων για έναν τόπο[7]. Παρ' όλη την εξονυχιστική και επισταμένη πρόβλεψη, προνοητικότητα και προετοιμασία αυτή, οι ταξιδιώτες, στην πολυποίκιλη και απρόβλεπτη εμπειρία στην οποία είχαν ενταχθεί, συναντούσαν και έπρεπε να συναλλαχθούν με αυτόχθονες. Οι προμήθειές τους εξαντλούνταν, απρόβλεπτα προέκυπταν, καθώς και εκπλήξεις θετικές ή αρνητικές.

Η έρευνά μας στα ταξιδιωτικά κείμενα που αναφέρονται στη νοτιο-ανατολική Ευρώπη και την ανατολική Μεσόγειο κατά το 15ο έως και το 17ο αιώνα εντόπισε σε ελάχιστα από αυτά κάποιους «πρακτικούς οδηγούς λέξεων και φράσεων»[8], οι οποίοι παρεμβάλλονται στο κείμενο ή βρίσκονται ως παράρτημα στο τέλος της αφήγησης. Στο παλαιότερο έργο στο οποίο εμφανίζεται τέτοιου τύπου λεξικό, για την ακρίβεια «λεξιλόγιο», είναι αυτό του William Wey, έργο που έμεινε σε χειρόγραφη μορφή έως τα μέσα του 19ου αιώνα[9]. Ο Wey, άγγλος θεολόγος, μέλος του Κολλεγίου του Eton, πραγματοποίησε δύο προσκυνητικά ταξίδια στους Αγίους Τόπους (το πρώτο στα 1458 και το δεύτερο τέσσερα χρόνια μετά). Τα χειρόγραφα των ταξιδιωτικών του χρονικών, γραμμένα στη λατινική και στην προσεξπιρική αγγλική, δεν αντιγράφησαν ποτέ, πιθανότατα δεν κυκλοφόρησαν, και βρίσκονται στη Βιβλιοθήκη Bodleian. Αξιοσημείωτο στο χρονικό του πρώτου ταξιδιού είναι το κεφάλαιο που αναφέρεται στις αναγκαίες προμήθειες του προσκυνητή για την ταξιδιωτική του περιπέτεια στη Μεσόγειο. Εβδομηκοντούτης πια ο ευσεβής άγγλος μοναχός ξεκινά και πάλι με επίσημη άδεια από τον Ερρίκο τον IV και σε λιγότερο από 24 εβδομάδες ολοκληρώνει για άλλη μια φορά την πορεία του σώματος και της ψυχής του στο ύψιστο χρέος κάθε χριστιανού. Οι σταθμοί του ταξιδιού και αυτή τη φορά χωρίς εκπλήξεις: Βενετία, Κέρκυρα, Ρόδος, Κύπρος, Άγιοι Τόποι.

Η εμπειρία του πια, μετά από τις έστω ολιγοήμερες παραμονές του σε ελληνόφωνα λιμάνια, τον οδηγεί στη σύνταξη ενός πρωτότυπου λεξικογραφημένου καταλόγου με τη

φιλοδοξία να προσφέρει ένα πρακτικό μέσον στους επόμενους προσκυνητές για συννενόηση με τους Έλληνες. Μέχρι τώρα το υλικό αυτό μας είναι σταχυολογημένα γνωστό ως ελληνικές φράσεις και διάλογοι, με λατινικούς φυσικά χαρακτήρες, μεταφρασμένο στα αγγλικά. Θεωρούμε ότι πρόκειται για το αντίστροφο: δηλαδή εκφράσεις, λέξεις, προτάσεις και ευχές, τις οποίες ο άγγλος ταξιδιώτης-προσκυνητής χρειάζεται απαραίτητα να χρησιμοποιήσει κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του για να ανταπεξέλθει σε διακανονισμούς, συνεννοήσεις, αγορές, ανάγκες, ανασφάλειες και επιθυμίες που του προκύπτουν. Το γλωσσάρι αυτό – από το οποίο βέβαια απουσιάζει ο τονισμός και η φωνητική αντιστοιχία – συμπληρώνουν μια επιλεκτική φωνητική μεταγραφή του «Πάτερ ημών» και του «Πιστεύω», απαραίτητο βοήθημα ανά πάσα στιγμή για αυτόν που πορεύεται στους καθαγιασμένους τόπους και αναζητά καθημερινά την ανακούφιση, και ένας λεξικογραφημένος κατάλογος 732 ελληνικών λέξεων με την αντίστοιχη μετάφραση στα λατινικά, καθώς και η ελληνική αρίθμηση με λατινικούς πάντα χαρακτήρες αποδοσμένη. Στον κατάλογο των λέξεων και εκφράσεων – 132 σε σύνολο – του ταξιδιωτικού λεξικού[10], όπου προηγείται η αγγλική απόδοση και ακολουθεί η αντίστοιχη ελληνική με λατινικούς χαρακτήρες, δίδονται[11] χαιρετισμοί, ερωτήσεις, εντολές, επιθυμίες, ανάγκες και λέξεις απαραίτητες για τις προμήθειες ή τη διατροφή[12].

Η δεύτερη περίπτωση ταξιδιωτικού λεξικού εντοπίστηκε σε χρονικό του τέλους του 15ου αιώνα. Γεννημένος το 1471, γιος ευγενούς από την περιοχή της Κολωνίας, ο Arnold von Harff, σε ηλικία 25 ετών, αποφασίζει το μακρόπνοο και ριψοκίνδυνο ταξίδι στην Ανατολή. Από τη Γερμανία στη Ρώμη, τη Βενετία, τα λιμάνια του Ιονίου, την Κρήτη, τη Ρόδο, την Αλεξάνδρεια, το Κάιρο και το Όρος Σινά· κι από εκεί στο Άντεν, από όπου φαίνεται αλλά και αμφισβητείται ότι επισκέφθηκε την Ινδία, τη Μαδαγασκάρη και την ανατολικο-κεντρική Αφρική για να φτάσει στις πηγές του Νείλου. Ακολουθεί η εξερεύνηση των Αγίων Τόπων, η διέλευση της Μικράς Ασίας, η επίσκεψη της Κωνσταντινούπολης και η επιστροφή στα πάτρια εδάφη μετά από τρία ακριβώς χρόνια απουσίας. Πέθανε το 1505 αφήνοντας ένα χειρόγραφο χρονικό, που κυκλοφόρησε σε πολλά αντίτυπα ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα. Δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στα μέσα του 19ου αιώνα και αποδόθηκε και στην αγγλική γλώσσα έναν αιώνα αργότερα[13]. Το κείμενο, γραμμένο σε ιδιωματική γλώσσα του Κάτω Ρήνου, παρά την απλότητα και τη θελκτική ειλικρίνεια που το διακρίνει, είναι εξαιρετικά δυσνόητο. Ενθουσιώδης και τυπικός ο Harff καταγράφει ό,τι οφείλει ως προσκυνητής· αλλά καινοτόμος και ευρηματικός βρίσκει καιρό στη Ραγούσα να σημειώσει στοιχεία της αλβανικής γλώσσας εμπλουτίζοντας έτσι το χρονικό του με το πρώτο από τα πέντε παρόμοια – στην ελληνική, αραβική, τουρκική και ουγγρική γλώσσα – ταξιδιωτικά λεξικά που μας παρέδωσε με μικρές, αλλά ουσιαστικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους[14]. Το ελληνικό γλωσσάρι βρίσκεται ενσωματωμένο στο τέλος των πληροφοριών που διαβάζουμε, μετά την επίσκεψή του στο τελευταίο ελληνόφωνο λιμάνι, τη Ρόδο. Και αν πιστέψουμε ότι το ελληνικό αλφάβητο με την προφορά των γραμμάτων που προηγείται είναι αντιγραφή από το έργο του πρωτοπόρου B. Breydenbach, που στέφθηκε με εκδοτική επιτυχία το τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα[15], οι 36 περίπου λέξεις-κλειδιά και οι δώδεκα βασικοί αριθμοί που ακολουθούν, ανακαλούν τις βασικές, απλές ανάγκες του περαστικού από τα λιμάνια ταξιδιώτη. Ρήματα και λέξεις σχετικές με αγοροπωλησίες, προμήθειες και απαραίτητες συνεννοήσεις. Αλλά οι εννέα φράσεις που ολοκληρώνουν το λεξιλόγιο αυτό μας υπενθυμίζουν ότι το νεαρόν της ηλικίας του Harff δεν αποκρύ-

πτεται. Ενθουσιώδεις, φλογερές παρακλήσεις και προτάσεις, απροκάλυπτα καταγεγραμμένες, σχετιζόμενες με τις αναγκαίες λειτουργίες ενός παρορμητικού νέου που ταξιδεύει και αναζητά μεταξύ άλλων ηδονές και καλοπέραση[16].

Σε περιηγητικό έργο δημοσιευμένο στις αρχές του 17ου αιώνα βρίσκεται το πλουσιότερο και πιο συγκροτημένο τέτοιου τύπου λεξικό. Πρόκειται για ένα ρωμαλέο περιηγητή, τον Jean Palerne, με ένα δυναμικό κείμενο, έναν περιπλανώμενο ταξιδιώτη και ένα ώριμο ταξιδιωτικό χρονικό, ο οποίος στο τέλος του έργου του γράφει:

Celuy qui par deux foiys a évité naufrage,
il n' y doit jamais plus retourne, s' il est sage.
Heureux celuy, qui pour devenir sage
Dumal d'autruy faict son apprentissage[17].

Σε ηλικία 24 ετών, το 1581, εγκαταλείπει επίλεκτη θέση ευγενούς και οδεύει τόσο μακριά όσο για να απαλύνει τον πόνο του από τον πρόωρο θάνατο της αγαπημένης του. Παραδομένος στο κλασικό θαλάσσιο δρομολόγιο της εποχής από τη Βενετία προς την ανατολική Μεσόγειο: Ζάκυνθος, Αλεξάνδρεια, Κάιρο, Όρος Σινά, Άγιοι Τόποι, Κύπρος, Ρόδος, Χίος, φτάνει στην Κωνσταντινούπολη μετά από ναυάγια, ταλαιπωρίες, κακουχίες και πολλούς κινδύνους. Οδεύει τελικά από τη Θράκη, στη Ραγούσα και τη Ρώμη για να επιστρέψει δύο σχεδόν χρόνια μετά στη Γαλλία και να δημοσιεύσει το 1606 το ταξιδιωτικό του χρονικό, που πέρασε απαρατήρητο και δεν επηρέασε αναγνωστικά τους επόμενους ταξιδιώτες-συγγραφείς, ούτε έτυχε αντιγραφής. Ο συγγραφέας διαθέτει λίγα από τα χαρακτηριστικά των σημαντικών περιηγητών του 16ου αιώνα. Τον διακρίνει η στεγνή παρατηρητικότητα του Pierre Belon, η περιέργεια του André Thévet, η οξύνεια στην περιγραφή των ανθρώπινων τύπων του Nicolas de Nicolay και η νεανική παρόρμηση του Philippe du Fresne-Canaye. Στο τέλος της περιγραφής του ταξιδιού, «έχει προστεθεί ένα μικρό λεξικό στη γαλλική, στην ιταλική, στη δημώδη ελληνική, στην τουρκική, στην αραβική, στη σλαβονική, για όσους επιθυμούν να κάνουν το ταξίδι»[18]. Σε 35 μικρού σχήματος σελίδες καταχωρούνται πάνω από 230 λέξεις και 150 φράσεις, οι οποίες πληρούν σχεδόν όλες τις ανάγκες ενός ταξιδιώτη[19]. Ένας κατάλογος όπου η απουσία των μεταφρασμένων λέξεων αντίστοιχα σε όλες τις γλώσσες υποδηλώνει τη συνέπεια που χαρακτηρίζει γενικότερα το κείμενο αυτό. Δεν παρέμεινε σε όλες τις περιοχές μεγάλα χρονικά διαστήματα έτσι ώστε να συγκεντρώσει όμοια όλο το γλωσσολογικό υλικό. Οι ελληνικές λέξεις (με λατινικά στοιχεία μεταγραμμένες φωνητικά) έρχονται σε πληρότητα αμέσως μετά τις ιταλικές και πριν τις τουρκικές[20].

Το σχεδόν άρτια δομημένο αυτό λεξικό χωρίζεται σε κατηγορίες: Ονόματα τόπων και λαών (π.χ. Stimpoli, Romeici), ουσιαστικά, ιδιαίτερα διαφόρων αντικειμένων (π.χ. Θεός, ουρανός, νερό, χώμα, σταύλος, άνθρωπος, τσαγγάρης, μαχαίρι, στρώμα, άλογο κτλ.), διατροφή: κρέατα και ποτά (π.χ. τυρί, ψητό, όρνιθα, άλας, σαλάτα, κτλ.), φρούτα (π.χ. απίδι, μύγδαλα, μήλα, νεράντζι κτλ.), αριθμοί, ο χρόνος (π.χ. καλημέρα, τώρα, ουχί, μεθυσμένοι) και διάφορες συνομιλίες. Οι τελευταίες, πλουσιότατες και συγκεντρωμένες με επιμέλεια, δεν αφήνουν καμία ανάγκη ή δυσκολία ακατάγραφη, κανένα από τα πιθανά αδιέξοδα του ταξιδιώτη αμνημόνευτο. Σε χαμηλότερους από τον Harff τόνους δίδονται και οι πολύ οικείοι διάλογοι. Το όλο έργο αποκαλύπτει ένα καλά συγκροτημένο και επιμελή ταξιδιώτη, ο οποίος τη δική του εμπειρία και γνώση τη μετα-

τρέπει και τη μεταδίδει ώριμα, με σύνεση και προνοητικότητα, για τη μελλοντική πολυπόθητη ασφάλεια και ευχαρίστηση, που αναζητά ο κάθε ταξιδιώτης.

Προς τα τέλη του 17ου αιώνα εμφανίζονται δύο ακόμα τέτοιου τύπου γλωσσάρια. Το πρώτο εντοπίστηκε στο έργο του γάλλου Albert Jouvin de Rochefort, σκευοφύλακα, ο οποίος αφού περιόδευσε την Ευρώπη, πραγματοποίησε περί το 1671-1672 το μακρινό ταξίδι προς την Αίγυπτο και τους Αγίους Τόπους. Από την Παλαιστίνη και τη Συρία διέσχισε τη Μικρά Ασία (Άδανα, Ικόνιο, Εσκίσεχιρ, Νίκαια, Κωνσταντινούπολη) για να επιστρέψει στη Γαλλία αγκυροβολώντας σε διάφορα νησιά του Αρχιπελάγους. Στο τέλος του οδοιπορικού διαβάζουμε ένα κομμάτι με γαλλο-τουρκικούς και μόνο διαλόγους, παρόλο που «à la verité on se sert très peu dans ce voyage de la langue Turc et Arabe, si ce c'est dans le Cravanes»[21]. Έτσι αποκαλύπτεται και ένας άλλος μικρόκοσμος, ένας άλλος χώρος προβληματισμών και έρευνας σχετικός με τα χερσαία δρομολόγια της περιόδου που μελετούμε. Ο Jouvin δίδει μια σειρά από προτάσεις, εκφράσεις και κυρίως ερωτήσεις και απαντήσεις απαραίτητες για τους ακολουθούντες τους δρόμους των καραβανιών[22]. Έχουμε εδώ μήπως, όπως και στου Palerne, μία από τις παλαιότερες μεταγραφές της τουρκικής γλώσσας με λατινικούς χαρακτήρες; Σταχυολογούμε, όχι όπως τα απέδωσε στην τουρκική, α) το τόσο ανθρώπινο πρόβλημα της μοναξιάς που γίνεται ανυπέρβλητη κατά τη διάρκεια ενός γεύματος: «Mangez avec moy je vous en prie» και β) την ώρα του αποχωρισμού από κάτι που μόλις έχουμε συνηθίσει: «Je vou remercie, il faut que j'aille en ce lieu où l'on m'attend».

Το 17ο αιώνα – αιώνα απαρχής της αρχαιολογίας, κατά τη διάρκεια του οποίου οι πραγματικοί ταξιδιώτες των νησιών, οι προσκυνητές των Αγίων Τόπων και οι απεσταλμένοι στην Πόλη, διεισδύουν βαθμιαία στον ελληνικό κορμό και αρχίζουν να βλέπουν, να καταγράφουν και να σχολιάζουν – το ταξίδι του ιατρού Jacop Spon (1675-1676) έμελλε να προσανατολίσει καθοριστικά δεκάδες από τους επόμενους ταξιδιώτες του ελληνικού χώρου[23]. Το έργο του, μέγα φιλολογικό γεγονός της εποχής, μετουσίωσε τη βαθμιαία συστηματική περιήγηση που συνδυαζόταν με επιτόπιες παρατηρήσεις με την υγιή κριτική των αρχαίων κειμένων. Ο διάλογος όμως με τους απλούς ανθρώπους έφερνε αντιμέτωπο τον πνευματικό άνθρωπο, αλλά κυρίως θεωρητικό, με προβλήματα και ανάγκες που δεν μπορούσε να συλλάβει ο στέρεα δομημένος νους του. Στο τέλος του περίφημου χρονικού του ο Spon παραθέτει ένα «Μικρό λεξικό της κοινής ελληνικής, όπως ομιλείται και προφέρεται στην Ελλάδα. Αφιερωμένο στους περίεργους και σε αυτούς που θα επιθυμούσαν να ταξιδέψουν στον τόπο αυτό»[24]. Ευρετηριασμένο πια το λεξικό, με αρκετές λέξεις και στο ελληνικό αλφάβητο, με διευκρινίσεις για την προφορά, με ετυμολογικές ερμηνείες, με ιδιωματικές παραλλαγές, με διαφορετικούς χρόνους στα ρήματα, με υποκοριστικά ουσιαστικών, με χαρακτηριστικές εκφράσεις, συνδυάζει τη λόγια με την εμπειρική γνώση του «ταξιδευτή γιατρού» αποκαλύπτοντας ταυτόχρονα μία αισθητικά σμιλεμένη και αξιοσημείωτη λεκτική ποικιλία της δημώδους ελληνικής στα τέλη περίπου του 17ου αιώνα.

Η συγκριτική μελέτη των λεξικών αυτών μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι οι εμφανιζόμενες και προτεινόμενες λέξεις, οι οποίες σχετίζονται κυρίως με τις προμήθειες και αγορές, αντιπροσωπεύουν τις αντίστοιχες εποχές που οι ταξιδιώτες βρέθηκαν σε λιμάνια και συναλλάχθηκαν με τους αυτόχθονες και είναι κυρίως κοινές και όχι ιδιωματικές της ελληνικής γλώσσας της εποχής, με κάποιες βέβαια εξαιρέσεις. Μία άλλη διαπίστωση που συνάγουμε είναι ότι το φαινόμενο του «λεξικού-διάλογοι-εγχειρίδιο πρα-

κτικό για το ταξίδι» ως προϊόν ταξιδιού προς την ανατολική Μεσόγειο, πρωτοεμφανίζεται στο έργο του Wey, έργο που έμεινε ανέκδοτο έως το 19ο αιώνα, αλλά αναγιγνώστηκε πιθανότατα από άγγλους προσκυνητές του τέλους του 15ου-αρχών 16ου αιώνα. Τα λεξικά στο έργο του Harff πρωτοτυπούν παραδίδοντας σε τέσσερις γλώσσες τα γλωσσικά κλειδιά-συνεννοήσεις για τους ταξιδιώτες. Το έργο όμως παρέμεινε στη δυσκολοπρόσιτη γερμανική διάλεκτο, γεγονός που αποκλείει την ευρεία κυκλοφορία του. Έτσι το επιμελημένο και δομημένο πολυσέλιδο λεξικό του Palerne δεν ακολουθεί μία, τρόπον τινά, εξέλιξη του είδους ή μία εξελιγμένη μορφή του φαινομένου αυτού, αλλά διαχωρίζεται ως μία πράξη διαλογισμού του ταξιδιώτη τόσο κατά τη διάρκεια των μετακινήσεών του όσο και κατά τη σύνθεση και σύνταξη του χρονικού του. Οι διάλογοι του Jouvin, επίσης, δεν συγκαταλέγονται στον τύπο των προηγουμένων εφόσον αναφέρονται αποκλειστικά και μόνο στις ανάγκες των χερσαίων μετακινήσεων στην ενδοχώρα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Τέλος, το λεξικό του Spon δεν εντάσσεται σε καμία περίπτωση στη λογική αναγκαιότητα πρακτικών λέξεων και φράσεων για τις ανάγκες του ταξιδιού, που παραδίδονται σε όλα τα προηγούμενα έργα, αλλά σηματοδοτεί την αρχόμενη επιμελημένη πια προσέγγιση και αναζήτηση της νέας ελληνικής γλώσσας προαναγγέλλοντας και τα γλωσσολογικά ενδιαφέροντα των πεφωτισμένων λογίων της δυτικής Ευρώπης από τα τέλη του 17ου αιώνα και μετέπειτα.

Το ταξίδι που έκανε ο ταξιδιώτης και η αφήγησή του είναι ταυτόχρονα η αφήγηση του εαυτού του δια μέσου του κόσμου. Ο περιηγητής ψάχνει την εκάστοτε αλήθεια, που δεν είναι παρά ο προσωπικός του κόσμος. Η αλήθεια του άλλου είναι απλησίαστη. Ανάμεσα στο πρώτο επίπεδο ανάγνωσης των ταξιδιωτικών χρονικών, το πληροφοριακό υλικό για τους τόπους και τους ανθρώπους, και το δεύτερο επίπεδο, αυτό του εσωτερικού κόσμου – πνευματικού και χαρακτηριολογικού – του ταξιδιώτη, διαγράφεται μία στενωπός, η οποία θα πλησιάσει ή θα απομακρύνει τους δύο κόσμους·και η οποία φράσσεται με τη δυσπόρθητη θύρα της επικοινωνίας. Η επικοινωνία όμως, έχει διόδους έστω δύσβατους. Και ο τολμών ανακαλύπτει τον τρόπο. Να πέσει ο φράκτης της σιωπής, να συναντηθούν, να γνωρίσουν ο ένας τον άλλον, να συνομιλήσουν ακόμα και να φτάσουν στο διάλογο. Ένα όμως και μοναδικό είναι το βοηθητικό κλειδί: ο λόγος. Ο λόγος που απαιτείται για να αντικατοπτριστούν οι δύο κόσμοι. Και είναι κόπος πολύς γιατί ο λόγος εμπεριέχει όλο το πνευματικό δυναμικό ενός λαού. Ο λόγος, γραπτός ή προφορικός, ο οποίος αναζητά την αλήθεια, την πραγματικότητα, όποια και αν είναι, πικρή ή σοφή. Υπάρχει όμως και ο διάλογος, αυτός ο καθημερινός, ο αναγκαίος, ο τόσο σοφός στην απλότητά του και τόσο πλήρης στο νόημά του. Και για να προσεγγίσει τη ζητούμενη αλήθεια ο περιπλανώμενος ταξιδιώτης στην πολυτάραχη οδοιπορία του, στη μακρά πλεύση του, στην παραμονή σε τόπους επιθυμητούς ή αναπόφευχτους, εκκαλεί σκέψεις, λέξεις και αισθήματα που θα τον στηρίξουν, θα τον κάνουν να νοιώσει οικεία στους ξένους τόπους που βρέθηκε. Η αγωνία του ταξιδιώτη να διεκπεραιώσει, να συνεννοηθεί, να μη χαθεί, να επιζήσει ακόμα και να ζήσει. Οι ανάγκες του ανθρώπου, ίδιες σε όλες τις χώρες και ταυτόχρονα διαφορετικές στους καινούργιους άγνωστους χώρους.

Μέσα από τα αλυσιδωτά στάδια του ταξιδιού – η επιλογή ή ανάγκη φυγής, η δοκιμασία, η επιστροφή, η μνήμη, η καταγραφή, η μετάδοση της γνώσης και η κοινοποίηση της εμπειρίας, ακόμα και η πρωτοτυπία – ο τυπικός προσκυνητής (Wey), ο απλός ταξιδιώτης (Harff), ο μοναχικός οδοιπόρος (Jouvin), ο σκεπτόμενος τυχοδιώκτης

(Palerne), ο περιοδεύων λόγιος (Spon) συναλλάσσονταν με τους αυτόχθονες στη μικρή ή μεγάλη ανησυχία και αγωνία και στην αναζητούμενη ή απρόσμενη χαρά που ξεδίπλωνε η μεγάλη περιπέτεια που βίωναν. Και τότε και συνεχώς παρουσιαζόταν χαώδης και ζοφερή, απροσπέλαστη και δυσνόητη η ίδια ανάγκη: η επικοινωνία. Την αδυσώπητη αυτή επιταγή εδάμαζαν. Η επαναλαμβανόμενη εμπειρία ή δοκιμασία μετατρεπόταν σε γνώση, αποθηκευόταν και κληροδοτούνταν για μια μελλοντική επίλυση της αυτονόητης αυτής δυσκολίας, επιτυγχάνοντας έτσι την ανακούφιση με τη μεταλλαγή του προβλήματος σε ευχαρίστηση. Ο περιηγητής θυμόταν, σημείωνε, κατέγραφε και όταν καλούνταν να καταθέσει μετουσίωνε την όλη εμπειρία με μια γραφή πρωτότυπη, με τον απλούστερο αλλά ταυτόχρονα ουσιαστικότερο αμφιπρόσωπο καθρέπτη της επικοινωνίας, με ένα μικρό ταξιδιωτικό λεξικό.

Σημειώσεις

1. Κ.Θ. Δημαράς, *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1968, σ. 149.

2. Για την περιγραφή των δρομολογίων τόσο των θαλασσινών όσο και των χερσαίων, καθώς και τις ενδεχόμενες δυσκολίες ή διευκολύνσεις στο κάθε ένα από αυτά βλ. L. Deshayes, Baron de Courmesnin, *Voyage de Levant, fait par le comandement du Roy, en l'année 1621*, Paris 1624, σ. 445 κ.ε. και Sieur de Stochove, *Voyage, du - faict es années 1630, 1631, 1632, 1633*, Bruxelles 1643[2], σ. 24-42, 55-57.

3. Για την οργάνωση του ταξιδιού προς τους Αγίους Τόπους ενδεικτικά αναφέρουμε: M. Newett (εκδ.), *Canon Pietro Casola's Pilgrimage to Jerusalem in the Year 1494*, Manchester 1907, σ. 5-113 και S. Yerasimos, *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles). Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités*, Publication de la Societé Turque d'Histoire, serie VII, no 117, Ankara 1991, σ. 69-70 και P. Braunsten - R. Delort, *Venise. Portrait historique d'une cité*, Paris 1970, σ. 51-68.

4. Τα πλέον αξιομνημόνευτα θεωρούμε: α) το πρώτο μέρος του προσκυνητικού χρονικού του Zuallardo, το οποίο και μας παραδίδει λεπτομερέστατα όχι μόνον όλες τις απαραίτητες προετοιμασίες τόσο ψυχικές όσο και πρακτικές για την υλοποίηση του επίπονου ταξιδιού προς τους Αγίους Τόπους, αλλά και τις πρέπουσες συμπεριφορές και προφυλάξεις προς και από τους ποικίλους διαπλεκόμενους μεσάζοντες, που συναντά ο προσκυνητής κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του. J. Zuallart, *Le tresdevot voyage de Ierusalem, avecq les figures des lieux saincts, et plusieurs autres, tirées au naturel. Faict et descript par, chevalier du Sainct Sepulchre de nostre Seigneur, Mayeur de la ville d' Ath en Haynnaut, etc.*, Anvers 1608, σ. 1-90 και β) από το πλούσιο έργο του F. Fabri που κυκλοφόρησε ευρύτατα ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα – αναφερόμαστε στην αγγλική έκδοση – όπου αναγιγνώσκουμε τα κεφάλαια που αναφέρονται στους διακανονισμούς και τις αμφότερες υποχρεώσεις των ταξιδιωτών και των οργανωτών του προσκυνητικού ταξιδιού (συμβόλαια, δεσμεύσεις των συμβαλλομένων, ασφάλεια κτλ.). F. Fabri, *The Wanderings of F.F., ...*, translated by A. Stewart, The Library of the Palestine Pilgrim, London 1892, σ. 87-91, 150-165 και H.P.M. Prescot, *Once to Sinaï; the Further Pilgrimage of Friar. F. Fabri, ...*, London 1957, σ. 42-68.

5. S. Brasca, *Viaggio in Terrasanta di (1480) con l'itinerario di Gabrielle Capodilista (1458)* (εκδ. A.L. Momigliano Lespchy), Milano 1966, σ. 126-129.

6. J.Th. Bent (εκδ.), *Master Thomas Dallam's Diary*, London 1893, σ. 1-3. N. Bianco, *Viaggio da Venezia al S. Sepolcro, e al Monte Sinai, col disegno delle città, castelli, ville, chiese, monasterii, isole, porti, e fiumi, che fin là trovano, ed una breve regola di quanto si deve osservare nel detto viaggio, e cio che si paga da luogo a luogo, si di dazii, come di altre cose. Composto dal R P Fra NOE dell' Ord. di S. Francesco. Aggiuntovi il modo di pigliar le sante indulgenze, e a quali chiese, monasterii, ed altri luoghi siano concesse. Di nuovo aggiuntavi una tavola, che dinota quante miglia da luogo a luogo insino a Gerusalemme*, Venetia 1609, εισαγωγή και σ. 71-72. C. de Pinon, *Voyage en Orient* (εκδ. E. Blochet), Paris 1920, σ. 30-33 και (Anonyme), *Le voyage de la saincte cyté de Hierusalem, avec la description des lieux, portz, villes, citez et*

autres passaiges fait l'an mil quatre cens quatre vingtz, estant le siège du grant Turc à Rhodes et regnant en France Loys unziesme de ce nom (εκδ. Ch. Schefer), Paris 1882, σ. 25-27.

7. B. de Dairval, *De l'utilité des voyages et de l'avantage que la recherche des antiquités procure aux Sçavants*, Paris 1686, II, σ. 2, 695, 706-707.

8. Τα δίγλωσσα γλωσσάρια, βοηθήματα για τους ταξιδιώτες, είναι συγγραφικό φαινόμενο ευρύτατα γνωστό την εποχή των μεγάλων ανακαλύψεων και των υπερατλαντικών ταξιδιών, εποχή που συμπίπτει και με τη διάδοση της τυπογραφίας. Για το θέμα της συνάντησης των πολιτισμών – αυτόχθονες και κατακτητές – ως επακόλουθο των ταξιδιών και των ανακαλύψεων βλ. N. Wachtel, *La vision des vaincus les Indiens du Perou devant la conquête espagnole, 1530-1570*, Paris 1971. Μία πρώτη ενδεικτική αλλά και ελλιπής παρουσίαση των μικρών ταξιδιωτικών λεξικών στην ελληνική βιβλιογραφία δεν αποδίδει πλήρως ούτε την ιδιοτυπία ούτε το περιεχόμενο αυτών· βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, Ι, Αθήνα 1972, σ. 73, 331-333, 419-420. Από τη διεθνή βιβλιογραφία η μελέτη της Em. Banfi, *Quatro «lessici neogreci» della turcocrazia: notizie di interesse linguistico nelle relazioni di viaggiatori in ambiente romeico tra i secoli XVIe XVII*, Milano 1985, παραμένει η μόνη σχολιασμένη, κυρίως από γλωσσολογική άποψη, έρευνα των ελληνικών ταξιδιωτικών λεξικών των Wey, Harff, Palerne και Spon. Για τον τελικό εντοπισμό του υλικού ευχαριστώ θερμά την κ. Αλίκη Ασβεστά για τη συνδρομή της.

9. W. Wey, *The Itineraries of William Wey, Fellow of Eton College, to Jerusalem ad 1458 and ad 1462 and to Saint James of Compostella ad 1456*, London 1857.

10. Wey, ό.π., σ. 102-116 και Banfi, ό.π., σ. 28-49.

11. Από τον κατάλογο των λέξεων και εκφράσεων του ταξιδιωτικού λεξικού – θεωρούμε προτιμότερη μια ενδεικτική ομαδοποιημένη παρουσίαση με διορθωμένες φυσικά τις παραφθορές της απόδοσης: Χαιρετισμοί όπως: καλημέρα, καλώς ήρθες, μετά χαράς, ο θεός μετά σένα κ.ά.· ερωτήσεις: που πας; θέλεις άλλο; πόσο; τι λέεις· εντολές, επιθυμίες, ανάγκες, όπως: έλα δω, φέρε με, γυναίκα καλό κρασί, δοσ' μου ψωμί, γρήγορα, κτλ.· λέξεις απαραίτητες για τις προμήθειες ή τη διατροφή: κρέας, τυρί, ψάρια, στρείδια, σταφύλι, κερί, πουκάμισα, παπούτσι, μαντήλι κτλ.

12. Την πρωτοπόρα πιθανότατα αυτή ιδέα του Wey ενστερνίζεται και ο συγγραφέας του *Informacon for Pylgrymes unto the Holy Lande*. Το έργο έγινε γνωστό τότε με τις τρεις εκδόσεις του Wynkyn de Worde (1498, 1515, 1524) και σε εμάς από τη σχολιασμένη επανέκδοση του E. Gordon Duff, Λονδίνο 1893. Το μικρό αυτό εγχειρίδιο παραδίδει αρχικά μερικά δρομολόγια, ακολουθούν αυτούσιες αντιγραμμένες οι λέξεις και οι φράσεις από το γλωσσάρι – εγχειρίδιο για τον προσκυνητή – με το οποίο ο Wey επιχείρησε να συντάξει ένα βοήθημα για την εκμάθηση των πιο απαραίτητων στην καθημερινή επαφή με τους Έλληνες λέξεων και φράσεων.

13. A. von Harff, *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff von Cöln durch Italien, ...* (εκδ. E. von Croote), Cöln 1860· A. von Harff, *The Pilgrimage of A. v. H. Knight, from Cologne, through Italy, Syria, Egypt, Arabia, Athiopia, Palestine, Turkey, France and Spain, which he accomplished in the years 1496 to 1499, translated from the German and edited with notes and an Introduction by Malcolm Letts*, London, Hakluyt Society, 1946 και Ι. Καλιτσουνάκης, Η διέλευσις του περιηγητού Arnold von Harff δια Ελλάδος κατά το 1477, *ΕΕΒΣ* 23 (1953), σ. 245-260.

14. Για την πολυγλωσσία στα Βαλκάνια βλ. Banfi, ό.π., σχετική βιβλιογραφία και E. Zakhos-Papazahariou, Babel Balkanique. Histoire politique des alphabets utilisé dans les Balkans, *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* XIII (avril-juin 1972), σ. 145-179.

15. B. de Breydenbach, *Le grand voyage de Jerusalem suivie en deux parties. En la première est traicte des peregrinations ...*, translatées en françois par N. le Huen, Paris 1522, σ. 26, πίν. 40. Ο Breyndenbach εκτός από το ελληνικό αλφάβητο παραθέτει και το αρμενικό, το αιθιοπικό, το αραβικό, το εβραϊκό, το συριακό και το κοπτικό.

16. Βλ. Banfi, ό.π., σ. 52-54 και von Harff, *The Pilgrimage*, ό.π., σ. 90-91.

17. J. Palerne, *Peregrinations du S.---, Foresien, secretaire de François de Valois Duc d'Anjou et d'Alençon etc. Où est traicté de plusieurz singularitez et antiquités remarqués ès provinces d'Egypte, Arabie desserte et pierreuse, Terre Saincte, Surie, Natolie, Grèce et plusieurs isles tant de la Mer Mediterrannée que Archipelague. Avec manière de vivre des Mores et de Turcs et de leur religion. Ensemble un bref discours des triomphes et magnificences faictes à Constantinople, en la solenité de la circoncision de Mahomet fils*

de Sultan Amurat III de ce nom Empereur des Turcs. Plus est adiousté un petit dictionaire en langage françois, italien, grec vulgaire, turc, moresque ou arabesque, et esclavon, necessaire à ceux qui desirent faire le voyage, Lyon 1626. J. Palerne, *D'Alexandrie à Istanbul. Pérégrinations dans l'Empire Ottoman 1581-1583*, Introduction et annotations d' Y. Bernard (εκδ. L' Harmattan), Paris 1991, σ. 521.

18. Palerne, ό.π., σ. τίτλου.

19. Ό.π., σ. 522-554· Banfi, ό.π., σ. 55-64. Το λεξικό έχει δημοσιευτεί χωρίς σχόλια ή άλλες συγκρίσεις στο J. Palerne, *D'Alexandrie à Istanbul...*, ό.π., σ. 319-329.

20. Για τις έντυπες πηγές της ελληνικής πολυγλωσσίας στις δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες βλ. σχετικό κεφάλαιο στο έργο της Banfi, ό.π.

21. A. Jouvin de Rochefort, *Le voyageur d'Europe, où le voyage de Turquie, qui comprend la Terre Sainte et l'Égypte,...*, Paris 1676, σ. 318-321.

22. Δεδομένου ότι τα τέσσερα άλλα γλωσσάρια βρίσκονται δημοσιευμένα στη μελέτη της E. Banfi παραθέτουμε στο παράρτημα μόνο τους διαλόγους από το έργο του Jouvin.

23. Το θέμα είναι πάρα πολύ γνωστό για να το σχολιάσουμε. Ενδεικτικά σημειώνουμε μία από τις πρώτες μελέτες που αναφέρεται στον περιηγητή και το έργο του, έργο-τομή στην περιηγητική φιλολογία με μεγάλη απήχηση στο σύγχρονό του αναγνωστικό κοινό, βλ. Λ. Δρούλια, Ο Spon και άλλοι ξένοι στην Αθήνα (ΙΖ' αιώνας), *Περιηγήαεις στον ελληνικό χώρο*, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 3-23· και R. Etienne - J.Cl. Mossiere, *Jacob Spon, Un humaniste lyonnais du XVIIe siècle*, Maison de l'Orient-Université Lumière, Lyon 2-CNRS, Lyon 1993.

24. J. Spon, *Voyage d'Italie, de Grèce et du Levant. Fait ès années 1675 & 1676. Par --- docteur médecin agrégé à Lyon, et George Wheler, Gentilhomme Anglois*, Lyon 1678, III, σ. 388-417 και Banfi, ό.π., σ. 68-90.

Παράρτημα – Annexe

Γαλλοτουρκικοί διάλογοι από το έργο του A. Jouvin de Rochefort
Petit Dialogue François et Turc

Bon jour monsieur
Comment vous porter vous monsieur?
Je me porte bien. Dieu mercy.
Et vous, vous porter-vous bien?
Ou loger-vous?
Je loge à la ville
d' où venez-vous? Je viens du Palais.
Comme s'appelle cela, cett ville, ce village, chateau?
Combien vaut cela?
Quant partiter-vous? Demain au matin, demain au soir?
Non, nous partirons aujourd' hui à demy jour, ou cette nuit.
Loüange à Dieu.
Quelle heure-est-il?
Il est midy.
Il est une heure, deux, trois, quatre, cinq, six, sept, huit, neuf, dix, onze, douze, treize, quatorze, quinze, seize, dix-sept, dix-huit, dix-neuf, vingt, trent, quarante, cinquante, cent, mil.
Patron, donnez-moy à manger.
Donnez-mopy du pain, du fromage, du lait, des oeufs, du vin, del'eau, du beurre.
Soyez la bien venu.
De quel lieu estez-vous de Constantinople, de Paris, de France?
Quelle affaire avez-vous icy?
D'où vnez-vous. De Paris?
Bonne soir, bonne nuit
L' homme, la femme, le garçon, le laquais, la servante
Où loge-t'-on en ce pais-cy?
Il n' y apoint d' hostellerie en Turquie
Mangez avec moy je vous en prie?
Je vous remercie, il faut que j'aille en un lieu où l'on m'attend.
Aujourd'hui, Lundi, Mardi, Mercerdy, Jeudy, Vendredi, samedi, Dimanche.
Comme appellez-vous cela?
C'est de la viande, du vin, du raisin, des poulets, une poulle, des pigeons, une pedix, du poisson, de la chair rôtie, du boüilly, du pourceau, un lievre.
Donnez-moy du sel, da la salade, un pot, une cuillière, une fourchette, un tapis, un lit, un couteau.

[Μεταγραφή όπως δίδεται από τον Jouvin]

Sabahl- kair Affendi
Ne halim Affendi
Halum ei hock Allhbukur.
Ei misen hooh mison.
Ne zierdez quo narsen.
Ché herde quo narem.
Nerezden ghelersen?
Seraiden ghelerem.
Bou cheynuug adinedur, chaar, keüy, kalaa.
Naideier bou?
At cham guidersen, hiarem, sabatam, hiarem accham.
Kahir, guiderés bou gun oilé zamany ya bouguedzay.
Hamd Lella.
Qatch saat dur?
Oilé samain dur.
Oilé bir saat, iki, utch, deurt, bech, alti, yedi, sekis, dogouz, on, on bir, oniki, ouutch, ondeurt, onbech, onalti, onyedy, onsekiz, ondokouz, igremy, otouz, girg, girg bir, elly, juz, bing.
Ousta, ver bana bir-cheiyê maihee.
Ek niek verbaha, chereth, penir, sut, yeumorta, oherab, sou, yag.
Hoch guel dun safa ghieldun.
Neh Jerlusem, Stamboul luim, Paris luim Franza luim.
Ne masla hatun var dur bonda.
Neréden ghe lersen? Paris den?
Akeham, kaer.
Adem, anret, oglan, peik, halaik.
Konag anda, dur bou vilaiet der?
Mei kaner iogtur Turquis tander.
Yer, bem ilem jaluarurem sevi.
Allar rarosum, birierer varsem gherek gat la mur la bevi.
Bongun, Bazaretessy, Saligun, Tcharchemba, Perchembe, Giumagun, Giumartesi, Bazargun.
Nai der bou.
Et dur, cherab, ursum, pelletch, taouk, gugsesdgin, koklic, beleuleth, kebab, hiahuy, domus, taouchan.
Touz verbaha, salata, bardak, kachik, echatal, khali, duchek, bitchaghi.

Τουρκική

Sabahlar hayır efendi.
Ne halin efendi?
Halim iyi çok, Allaha şükür.
Iyimisin çok mısın.
Ne yerde uyuyorsun.
Çevrede uyuyorum.
Nereden geliyorsun.
Saraydan geliyorum.
Bu Ώeyin adi nedir? şehir, köy, kule.
Ne değer bu?
Ne zaman gidersin? yarin sabahtan, yarin akşam.
Hayir, gideriz, bugün., öyle zaman. ya bu gecede.
Elhamdullah.
Kaç saat tir?
Öyle zamandir. Oyle bir saat, iki, üç, Dört, beş, alti, yedi, sekiz, dokuz, on, onbir, on iki, onüç, ondört, onbeş, onaltθ, onyedi, onsekiz, ondokuz, yirmi, otuz, kθrk, kθrkbir, elli, yüz, bin.
Usta ver bana bir şey yemek.
Ekmek ver bana, çerez, peynir, süt, yumurta, şarab, su, yoğ.
Hoş geldin, sefa geldin.
Ne yerlisin? Istambulluyim, Paris liyim, Fransa liyim.
Ne meslek vardir burda.
Nereden geliyorsun? Paristen.
Akşam hayθr (olsun) gecelerhayır olsun.
Adam, kadın, oğlan, [;], halayık.
Konak, handa yoktur vilâyette?
Meyhane yoktur Türkiyede?
Yer benim ile yalvarıyorum seni.
Allah versin bir yer var, gerektir bekliyorlar beni.
Bugün, Pazartesi, Salı, Çarşamba, Perşembe, Cumagün, Cumartesi, Pazargün
Ne dir bu?
Ettir, şarab üzüm, piliç, tavuk, Güvercin, keklik, balik, kebab, haşlama, domuz, tavşan.
Tuz verbana, salata, bardak, kaşık, çatal, halı, döşek, biçak.